

SLAVKO MIČANOVIĆ

O procesu političkog opredjeljivanja u Semberiji posljednjih godina pred rat i u toku rata*

Svrha i cilj ovog rada jeste da postavi neka pitanja u vezi sa političkim opredjeljivanjem masa u navedenom kraju i pokuša naći odgovore makar na neka od njih, odnosno da ukaže na moguće pravce daljeg istraživanja ovoga problema.

Imenom Semberija označen je, kao što je poznato, onaj krajnji sjeveroistočni ugao Bosne, omeđen sa istoka Drinom, sa sjevera Savom, a sa zapada i juga posljednjom terasom kojom se završava majevičko pobrđe i gdje nastaje ravnica koja ulazi u sastav Panonske nizije. Tokom rata taj naziv se, iz razloga organizacionih potreba narodnooslobodilačkog pokreta, proširio na cijeli teritorij tadašnjeg bijeljinskog sreza, obuhvativši tako i jedan dio majevičkog pobrđa. Mi ćemo se u izlaganju pridržavati te činjenice te ćemo, govoreći o Semberiji, imati u vidu cijeli bijeljinski srez.

Uzima se kao utvrđena činjenica da je u Semberiji, govoreći globalno, narodnooslobodilački pokret dobio, od samog početka, snažnu podršku, i razvijao se ne gubeći kontinuitet i uspješno savladujući sve one mnogobrojne poznate krize. Mi ćemo pokušati da odgovorimo na pitanja zašto je bilo tako.

I

Semberija, odnosno bijeljinski srez, zahvata teritorij od oko hiljadu kvadratnih kilometara, na kome je, prema statističkom popisu stanovništva iz 1931. godine, živjelo 78.602 stanovnika u oko šezdeset sela, jednoj kasabi (Janja) i gradu Bijeljini, koji je bio centar sreza i koji je brojao 12.389 stanovnika. Prema istom izvoru, nacionalni sastav stanovništva bio je sljedeći: Srba 57.038, Hrvata 2.344, Muslimana 16.744, i Nijemaca 2.076 (Petrovo Polje, od-

* Ovaj rad je napisan za naučni skup *Semberija u narodnooslobodilačkoj borbi* održan u Bijeljini 19. novembra 1971. godine

nosno Franz Josefs Feld). Napominjemo da je pomenuti popis nacionalni sastav zamijenio konfesionalnim (pravoslavni, katolici, muslimani, evangelisti), kako je to rađeno i za vrijeme austrougarske uprave, te zato, može biti, ovaj podatak o broju Hrvata neće biti posve tačan, pošto se on odnosi na sve katolike uopšte. Osim toga, ovaj popis nije posebno iskazivao Jevreje, a zna se da je uoči rata njih u Bijeljini bilo nešto oko dvjesta pedeset duša.

Po nacionalom sastavu, stanovništvo je na teritoriji sreza bilo raspoređeno na sljedeći način: Srbi su živjeli u oko šezdeset sela, u gradu Bijeljini i u Janji kasabi. Hrvati su živjeli u gradu, veoma malim dijelom u selima, i to uglavnom u onima koja su bila sjedišta opštine (Brodac, Dragaljevac, Zabrđe, Tavna). Muslimani su živjeli u Bijeljini (gdje su imali apsolutnu većinu, odnosno 7.035 stanovnika), u Janji kasabi (oko 4.000 stanovnika), i u nekoliko čistih muslimanskih sela (Atmačići, Glinje, Srednja Trnova, Janjari, Koraj).

Socijalna struktura stanovništva bila je sljedeća: od ukupnog broja stanovništva jedna petina otpadala je na gradsko, dok je sve ostalo bilo seosko stanovništvo.

Privreda cijelog kraja počivala je na seljačkoj poljoprivrednoj proizvodnji, čija je baza bila veoma nerazvijena i zaostala. Srez je bio relativno gusto naseljen, što je sa svoje strane dovelo do cijepanja seljačkog posjeda s jedne i do nastajanja manjeg broja krupnijih seljačkih gazdinstava s druge strane, a to je opet uslovljavalo neprestano siromašenje sela koje, s obzirom na cjelokupnu privredno ekonomsku situaciju u zemlji, nije bilo sposobno da se samostalno reprodukuje, te se sve više zaduživalo i potpadalo pod zavisnost od mjernih bogataša, banaka i gradskih trgovaca, koji su se pojavljivali kao kreditori poljoprivredne proizvodnje. Uopšte se može uzeti da je čitav period između dva rata bio period opadanja ekonomske moći semberskog seoskog proizvođača.

Grad Bijeljina, kao centar sreza, bio je njegovo tržište. Sasvim je jasno da je privreda toga centra morala odgovarati svojoj bazi, te je bila usitnjena, nejaka i u svakom pogledu nerazvijena. Nekoliko jačih trgovaca držalo je u svojim rukama cjelokupni promet poljoprivrednim proizvodima (žitom, voćem, mesom, vunom i kožom), a takođe i snabdijevanje poljoprivrednog stanovništva svim potrebama (alat, poljoprivredne sprave, obuća, odjeća, i ostalo).

Zanatstvo je u Bijeljini takođe bilo slabo razvijeno. Nekako su se održavale one grane koje su bile orijentisane gotovo isključivo na poljoprivredu (kovači, kolari, opančari), ali su i one, posljednjih godina pred rat, došle pod udar industrijske proizvodnje (naročito opančari, koji su počeli listom propadati), te je velik broj zanatlijskih radnji prestajao s radom, što je dovelo do još većeg umrtvljavanja ionako nerazvijene gradske privrede.

Ako izuzmemo četiri mlina, od kojih su dva bila srednjeg kapaciteta (naravno, s obzirom na opšte uslove) a dva posve malog, u Bijeljini nikakve industrije nije bilo, pa, prema tome, nije bilo ni industrijskog radništva.

Od novčanih zavoda koji su djelovali u Bijeljini treba pomenuti Filijalu Zemaljske banke, Srpsku štedionicu, Zemljoradničku banku i Muslimansku banku. Međutim, sredstva kojima su ti zavodi raspolagali nisu bila velika, a uz to još nisu bila orijentisana na oživljavanje privrede i podizanje opšteg privrednog potencijala kraja.

Što se tiče vanprivrednih djelatnosti, u Bijeljini je stanje bilo sljedeće: u gradu je bilo sjedište sreske vlasti, djelovao je sreski sud, poreska uprava,

katastar, gruntovnica, tehnički odjeljak. Grad je imao svoju opštinu (gradsko poglavarstvo), a bio je sjedište i takozvane seoske opštine, u čiji je sastav ulazilo nekoliko prigradskih sela.

U Bijeljini je garnizonirao 6. pješački puk »Kralja Aleksandra« jugoslovenske vojske.

Grad je imao dvije osnovne škole (četverorazredne), jednu za dječake i drugu za djevojčice, i jednu gimnaziju (mješovitu), koja je počela da radi 1919. godine (umjesto takozvane Trgovačke škole, osnovane za vrijeme Austro-Ugarske) i koja je do godine 1930. dala već tri generacije maturanata. Nikakvih drugih škola u gradu nije bilo.

Od društvenih organizacija koje su djelovale između dva rata treba pomenuti Zanatlijsko udruženje, kao stalešku organizaciju, Udruženje trgovaca, a onda studentsko udruženje (Udruženje jugoslovenske akademske omladine, osnovano 1927. godine), koje je, prema pravilima, imalo zadatak da razvija kulturno prosvjetni rad u narodu, zatim pjevačko društvo »Srbadija« (koje je u kontinuitetu djelovalo još od vremena Austrije, kad je bilo faktor jačanja nacionalne svijesti Srba, a između dva rata svelo se na hor koji je učestvovao u izvođenju liturgije), omladinsko društvo pozorišnih amatera »Scena«, osnovano 1928. godine, i kulturno prosvjetno društvo »Filip Višnjić«, sa bibliotekom i čitaonicom, osnovano 1919. godine.

Drugih kulturnih ustanova i organizacija u gradu nije bilo.

Radnički pokret je imao sindikalne podružnice, organizovane na principu struka, krojači, stolari, drvodjelje, itd.

Politički život u gradu, a takođe i u srezu, bio je relativno razvijen. Odmah poslije oslobođenja 1918. godine, u Semberiju su prodrle srbijanske građanske stranke — Radikalna, Demokratska, Zemljoradnička — koje su među bijeljinskim građanstvom našle svojih pristalica, aktivista i simpatizera, koji su, opet, posredstvom svojih poslovnih, rodbinskih, prijateljskih i drugih veza sa selom, širili krug svojih pristalica i snažno politizirali selo.

Treba naglasiti da je politika svih građanskih stranaka koje su iz Srbije prešle u Bosnu, bez obzira na to koliko su se one u svom programu međusobno razlikovale, imala u osnovi nešto zajedničko, a to je: vezivanje masa srpskog stanovništva u Bosni za Srbiju, odnosno pripremanje ostvarivanja onog političkog programa koji je utvrđen još tokom devetnaestog vijeka, a kome je cilj bio da Bosnu i Hercegovinu i stvarno i formalno pravno utvrdi kao srpsku zemlju, te su one, sve redom, posvećivale posebnu pažnju ovom graničnom području, svakako nastojeći da ga politički temeljito obrade. Njihova aktivnost u tom smislu svakako je jedan od faktora koji su djelovali da se kod srpskog stanovništva razvije snažna nacionalna samosvijest s jedne strane, i s druge, da se u Bijeljini pojavi relativno velik broj političara, prvaka pojedinih stranaka, njihovih korteša i agitatora, od kojih su mnogi politiku shvatili kao svoju osnovnu profesiju, posvetili joj svoje umne i materijalne snage, i tako postali ličnosti čija je riječ imala značaja i uticaja u srezu među relativno širokim krugovima pristalica.

Što se tiče muslimanskog stanovništva, posebno onog u selima, ono je u bijeljinskom srezu u političkom životu igralo drugostepenu ulogu. To se, s jedne strane, dá objasniti samim brojem toga stanovništva u srezu (ubjedljivo izražena manjina u odnosu na Srbe), a s druge, opštim položajem Muslimana u zemlji, koji je bio neodređen, nedefinisiran i nesiguran. Samo to stanovništvo osjećalo se u nacionalnom pogledu kao nešto posebno, bez obzira na po-

jedinačne i ne mnogobrojne slučajeve opreuzeljivanja za srpsku i, u još manjoj mjeri, za hrvatsku nacionalnost. Ono je, osim toga, bilo pod velikim uticajem begova, kojih je u Bijeljini bilo nesrazmjerno mnogo i koji su, uprkos agrarnoj reformi iz 1919. godine, koja je iz osnova promijenila njihov društveni položaj, predstavljali snažan ekonomski faktor, budući da je reforma samo djelimično riješila agrarno pitanje, isplativši bivšim feudalcima znatne sume na ime odštete a istovremeno im ostavivši na uživanje posjede znatnih površina (100, 200, 300, pa i mnogo više dunuma).

Bijeljinski begovi, zajedno sa nekolicinom trgovaca Muslimana i izvjesnim brojem islamskih sveštenih lica, bili su, dugo vremena, jedini politički aktivni faktor među Muslimanima, te su građanske partije, bilo da su na vlasti ili u opoziciji, nastojale da ostvare uticaj na tu kategoriju muslimanskog stanovništva, smatrajući da će samim tim dobiti uticaj među Muslimanima u cjelini. Kao politički faktor, begovi su bili kolebljivi, te su se opredjeljivali i izjašnjavali prema interesima trenutka, baš onako kako je to činila i osnovna muslimanska politička organizacija u zemlji, Jugoslovenska muslimanska organizacija, prelazeći iz opozicije u vladu, i obratno, dok su njihove mase ostajale do kraja dezorijentisane i potpuno neobaviještene.

Za hrvatsko stanovništvo bijeljinskog sreza može se reći da je ono, izuzev nekoliko pojedinaca među intelektualcima, mahom među advokatima, bilo potpuno van sfere političkog života. To je, svakako, posljedica njegove malobrojnosti, a osim toga i fizičke odvojenosti i udaljenosti od matične zemlje, koja bi mu mogla davati političku podršku.

Što se tiče njemačkog stanovništva, koncentrisanog u dva naselja (Franz Josefs Feld i Branjevo) nastala u vremenu kolonizacije koju je sprovodila austrougarska uprava, ono se nije osjećalo u političkom životu sreza kao neki poseban činilac. To će se stanje promijeniti poslije kapitulacije bivše Jugoslavije, kada će ovo stanovništvo, u euforiji pobjedničkog raspoloženja zbog spektakularnih uspjeha njemačkog oružja, svojim držanjem doprinijeti jačanju mržnje osnovnih masa stanovništva prema okupatoru.

Kao izrazita manjina, Jevreji se u političkom životu nisu osjećali. Oni će, tek u posljednjim godinama pred rat, na manje-više diskretan način izražavati svoje simpatije prema antifašističkom pokretu, a nekoliko njihovih mladih intelektualaca, mahom studenata, postaću prvoborci revolucionarnog radničkog pokreta i stupiti u redove narodnooslobodilačke vojske u svom kraju.

Završavajući ovaj kratki prikaz opšteg stanja u bijeljinskom srezu, koji se odnosi na posljednjih pet-šest godina pred izbijanje drugog svjetskog rata, možemo dodati još sljedeće: opšta karakteristika raspoloženja stanovništva bila je nezadovoljstvo. Nezadovoljne su bile sve kategorije stanovništva. Seljaci zbog niskih cijena svojih proizvoda i teškoća na koje su nailazili prilikom njihovog plasmana na tržištu, zbog poreza i ostalih davanja, trgovci zbog zavistnosti od velikih tržišta, nedostatka kredita i neprekidnog smanjivanja profita, zanatlije zbog prodora industrijske robe koja je njih sve efikasnije i surovije izbacivala iz igre i tjerala ih na prosjački štap, intelektualci zbog opšte čamotinje, neizvjesnih perspektiva i socijalne neizvjesnosti, radnici, koliko ih je bilo, zbog niskih nadnica, socijalne ugroženosti i političke obespravljenosti, koja je išla čak dotle da im je onemogućavala svaku organizovanu borbu za poboljšanje svoga položaja. Nezadovoljna je bila i intelektualna omladina, kojoj su na čelu bili studenti, jer joj postojeće stanje nije nudilo nikakve perspektive.

Može se reći da su jedino državni činovnici i oficiri bili, bar uglavnom, zadovoljni svojim položajem, jer im je on davao izvjesnu sigurnost, a novčana primanja koja su im bila zagarantovana omogućavala su im relativno udoban život, budući da su cijene osnovnih životnih potreba bile niske i postajale sve niže. To njihovo raspoloženje će se djelimično promijeniti u trenucima izbijanja rata u Evropi koji je, pored ostalog, doveo i do opšteg poskupljenja troškova života u cijeloj zemlji, pa tako i do uznemirenosti i ogorčenja i među onim kategorijama stanovništva koje su dotle bile pošteđene od najvećeg dijela onih teških posljedica jednog nerazvijenog kapitalističkog poretka koji je bio samo privjesak velikih svjetskih organizacija i prvi bio na udaru svim svjetskim poremećajima.

II

U ovom kraju okupator je, zajedno sa svojim satelitskim saradnicima i pomagačima, ustaškom državom a kasnije četničkim pokretom, postigao relativno male uspjehe, manje nego u većini drugih dijelova Bosne i Hercegovine. U dosadašnjim objašnjavanjima te činjenice nije se otišlo daleko. Obično se uvijek jednostavno polazilo od toga da je organizacija Komunističke partije, koja je tamo postojala i koja je bila zadužena da radi na izvršavanju i sprovođenju u život direktiva o organizovanju ustanka i vođenju narodno-oslobodilačke borbe, s uspjehom taj svoj zadatak izvršila. Takva konstatacija je, u svojoj osnovi, nesumnjivo tačna, ali ona stvar ne objašnjava, ona ne odgovara na pitanje: kako se došlo do tog uspjeha, koji su faktori djelovali u smislu da se on postigne a koji su djelovali u suprotnom smislu?

Kao i svugdje gdje je djelovala, partijska organizacija u bijeljinskom srezu djelovala je kao avangarda, kao organizator, a djelovala je pod određenim uslovima koji su na tom terenu postojali, koji su tu odranije nastajali, i koji su stvarali onu objektivno datu stvarnost sa kojom se trebalo sučeliti, koju je trebalo na određen način shvatiti i savladati i u njoj otkriti šta se može a šta ne može, šta treba činiti a čega se kloniti i šta izbjegavati.

Mi smo se u početku u izvjesnoj mjeri dotakli nekih činjenica koje su sastavni dio one stvarnosti, onih uslova, pod kojima je organizacija Komunističke partije bijeljinskog sreza imala da izvrši svoj zadatak, a sad nam se postavlja pitanje: kako je Komunistička partija mogla da postigne onaj uticaj koji je imala u kraju koji smo u osnovnim crtama opisali, u kome, prema uobičajenom načinu mišljenja, nije bilo uslova za nastajanje i razvitak revolucionarnog marksističkog pokreta, pošto u njemu nije bilo razvijene industrije, pa prema tome ni proletarijata u pravom smislu riječi, nego je to bio kraj sitnog i srednjeg seljačkog posjeda, prošaran tu i tamo sa većim i velikim posjedom, kraj sitnog zanatstva i male trgovine, malobrojnih intelektualaca lišenih veza sa većim centrima i osuđenih na duhovno siromašenje pod svakodnevnim pritiskom provincijalnog života, koji ubija čamotinjom i prijeti totalnom duhovnom degeneracijom.

Na ovo pitanje nismo u sadašnjem trenutku u stanju dati nikakav kategoričan odgovor, budući da dosad još nisu ni vršene one neophodne pretходne radnje koje bi nam omogućile da takav odgovor damo. Možemo samo pokušati da ukažemo na moguće pravce razmišljanja i istraživanja, da postavimo neke hipoteze, da navedemo neke faktore koji su za ovo pitanje od značaja i čije bi nam proučavanje, može biti, omogućilo da se približimo istini.

Kao što je rečeno, Semberija je kraj u kome je srpsko stanovništvo u ogromnoj većini. U tom stanovništvu je dugo vremena izgrađivana nacionalna svijest, prvo u onim decenijama devetnaestog vijeka, kada se u Srbiji stvarala srpska država u borbi sa Turskom carevinom. Ta borba se vodila, tako reći, pred očima srpskog seljaštva u Semberiji, koje je stenjalo pod feudalnim ropstvom, i koje nije moglo a da u toj borbi ne vidi svoju borbu i koje je svoje nade vezivalo za njezin ishod. Ta se svijest produbljivala duhovnim odjecima borbe u djelima narodnih pjevača (Filip Višnjić), i legendama o pojedinim vođima ustanka (Stojan Čupić, Miloš Pocerac, Buljubaša Zeko, itd.), i ličnostima kakav je u narodnom predanju ostao čuveni knez Ivo od Semberije. Ona je došla i do svoga akcionog izraza u vremenu bosansko-hercegovačkog ustanka, u poznatoj buni od 1876. godine, kada je došlo čak i do konkretne saradnje i zajedničkog dještva sa srpskom vojskom pod komandom kapetana Đoke Vlajkovića. Ona će se i dalje izgrađivati i učvršćivati u decenijama austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini, kada će ovaj kraj uzeti izvjesnog učešća u najznačajnijoj srpskoj konspiraciji u vezi sa Sarajevskim atentatom na austrougarskog prestolonasljednika Franju Ferdinanda. Ta svijest je bila u osnovi patriotska i borbena, a ona će snažno doći do izražaja u onom trenutku kad se Srbi, stvaranjem Nezavisne Države Hrvatske, budu našli pred realnom opasnošću od fizičkog uništenja.

Bilo bi suviše smjelo tvrditi da su pomenuta zbivanja i njihovi odjeci u duhovnoj i emotivnoj sferi srpskog stanovništva Semberije odigrali odlučujuću ulogu u procesu političkog opredjeljivanja masa u najnovijem vremenu, ali je, bez sumnje, sve to potrebno imati u vidu kad se istražuju uzroci koji su doveli do jedne određene pojave, a to je, u našem slučaju, masovno opredjeljivanje srpskih seljaka u Semberiji za narodnooslobodilački pokret.

Drugi faktor na koji bismo skrenuli pažnju jeste seljakovo doživljavanje države. Država se seljaku javlja kao faktor koji postoji i živi iznad i izvan njega, a dobrim dijelom i protiv njega, jer mu se miješa u život svojim mnogobrojnim zahtjevima izraženim u bezbrojnim zakonima i propisima. Ona mu dopušta i zabranjuje, ona od njega zahtijeva i uzima, te je on, kao trudbenik i posjednik u isto vrijeme, po prirodi stvari protiv države kao sile neprijateljske njemu i njegovim interesima. On bi volio da države uopšte nema. U isto vrijeme, on je svjestan da mu je država potrebna, jer mu baš ona, svojim poretkom i zakonima kojima taj poredak štiti, obezbjeđuje pravnu i imovinsku sigurnost, za kojom on osjeća veliku potrebu. Prema tome, država je i dobra. Ona bi bila još i mnogo bolja kad bi bila seljačka, kad bi postojala samo i isključivo radi toga da brani njega i njegove interese, jer su, u njegovim očima, upravo ti interesi jedino pravedni i opravdani, pošto na seljačkom znoju sve počiva i sve se hrani njegovim trudom.

Seljačko shvatanje razumne uredene države je, prema tome, utopističko, te je seljak vrlo prijemčiv za svaku kritiku države koja upravo postoji, jer ona nije dobra, i lako se odlučuje da svoje povjerenje i svoju podršku pruži takvim kritičarima. Lideri građanskih opozicionih partija, odnosno svih građanskih partija dok su i kad su van vlasti, veoma su dobro poznavali tu osobinu seljačkog shvatanja države, pa su na tom poznavanju izgrađivali svoju strategiju i taktiku agitacije i propagande, naročito u vremenu izbornih kampanja. Seljačke mase neprestano su doživljavale razočaranja, budući da se data obećanja nikad nisu ostvarivala, ali su one svejedno vazda bile raspolo-

žene da svoje povjerenje daju onima čija se kritika postojeće države odlikovala posebnim radikalizmom.

Na ovaj način čini nam se da je moguće objasniti onaj posebno jak uticaj koji je u bijeljinskom srezu, naročito u onom njegovom dijelu koji je bio najrazvijeniji — a to je Semberija u užem smislu — ostvarila Zemljoradnička stranka. Njeno desno i lijevo krilo (Joca Jovanović, odnosno Milan Gavrilović i Dragoljub Jovanović) našli su među semberskim seljacima veliki broj svojih pristalica i talentovanih agitatora, od kojih su neki postali veoma uticajni političari (na primjer, braća Kićanovići iz Broca, Drago Spasojević iz Bijeljine, Toša Kuđić iz Popova, Drago Perković iz Glogovca, Mihajlo Stanimirović iz Broca, i tako dalje), a neki vrlo vješti i uspješni agitatori, koji su umjeli da veoma slikovito govore sa masama («Kad seljak jede pile, onda znajte: ili je bolestan seljak, ili je bolesno pile!»), da otkrivaju slabosti režima i iznose ih svojim slušaocima na način koji je njih zabavljao i oduševljavao, da otkrivaju apsurdne, da demistificiraju vrijednosti (Đojo Perković iz Glogovca, Savo Jovanović iz Čengića, i drugi).

Građanske političke stranke i borba za vlast koju su one međusobno vodile, uvlačeći u tu borbu i politički aktivno stanovništvo Semberije, pojačavale su ono negativno osjećanje i stav seljaštva prema državi, jer su one, da bi pridobile raspoloženje birača, morale da vrše kritiku države, njenih institucija i organa. Time su one i nehotice gurale mase ka sve radikalnijoj kritici poretka i države.

U času kapitulacije bivše države, građanske političke stranke su iščezle sa pozornice. Ostala je Komunistička partija, najradikalniji kritičar postojeće države i poretka. Država protiv koje su komunisti pozivali u borbu veoma je brzo pokazala seljacima da je ona gora od svih dotada poznatih, pa je njihova iskonska mržnja, sad podstaknuta još i strahom, znatno doprinijela njihovom odlučivanju i opredjeljivanju.

U ovom njihovom opredjeljivanju ne mala uloga je pripala činjenici da se radilo, s jedne strane, o tradicionalnom neprijatelju (Nijemci, »Švabo«), i s druge, da su saveznici u borbi bili isti oni koji su to bili i u prvom ratu — Francuska, Engleska, Amerika i Rusija.

Pitanje Rusije (odnosno Sovjetskog Saveza) ovdje je od posebnog značaja. Bez obzira na to što se ovdje uglavnom radilo o iluzijama — velika slovenska zemlja, garant slobode i budućnosti malih slovenskih naroda, posebno srpskog — ne treba smetnuti s uma ni izvjesne činjenice koje ne spadaju u oblast iluzija. Naime, u bijeljinskom srezu bio je relativno velik broj seljaka — dobrovoljaca, koji su prokrstarili Rusiju uzduž i poprijeko, u času kad je u njoj plamtjela proleterska revolucija. Zbacivanje cara i uspostavljanje prve u istoriji države radnika i seljaka, ostavili su u svijesti nekadašnjih dobrovoljaca uzbudljiva sjećanja i predstave o suštini događaja kojima su, sticajem okolnosti, bili svjedoci. Iako su ta sjećanja pod uticajem vremena već uveliko bila izbljedjela a predstave postale maglovite, ona su ipak djelovala na te ljude podstičući ih na razmišljanje o stvarnosti, o zamršenim putevima koji vode budućnosti. Nekadašnji dobrovoljci sjećali su se u burnim danima četrdeset i prve svojih doživljaja, pa ih prepričavali i u tom prepričavanju postepeno i spontano se bavili agitacijom za sovjetsku vlast radnika i seljaka i postajali prvi proroci propasti hitlerovske Njemačke.

Nosiocje marksističke revolucionarne misli naći ćemo u Bijeljini relativno rano, naime već u prvoj godini poslije oslobođenja. Oni su tu došli iz dva izvora: iz radničkog pokreta koji je, mada nerazvijen i bez široke baze, o čemu smo već govorili, ipak postojao, i iz redova mladih intelektualaca, odnosno đaka koji su se školovali izvan same Bijeljine, u Beogradu, Zagrebu ili Sarajevu, i tamo dolazili u dodir i sa radničkim pokretom i sa revolucionarnim intelektualcima koji su se stavili u službu tom pokretu, pa su, vraćajući se u svoj zavičaj, nastojali da svoja uvjerenja prenose u mase i traže istomišljenike.

O glavnim karakteristikama radničkog pokreta u Bijeljini, o njegovoj stvarnoj političkoj snazi i sposobnosti da vrši uticaj na politički život svoje sredine, mi danas dosta znamo iz sjećanja i uspomena Rodoljuba Čolakovića, koje je on izložio u svojoj knjizi *Kazivanje o jednom pokoljenju*. Poznato nam je, inače, da se radnički pokret u Bosni i Hercegovini počeo razvijati još u vrijeme Austro-Ugarske, kao posljedica i prirodan rezultat razvitka jedne kapitalističke zemlje u kojoj se radnički pokret javlja spontano, kao odgovor na probleme koje postavlja kapitalistički razvitak pred sve kategorije društva, pa tako i pred radničku klasu. Radnička klasa Bosne i Hercegovine, koja se koncentrisala u nekoliko snažnijih industrijskih, rudarskih i šumskih centara, bila je, kao što znamo, pod snažnim uticajem takozvanog austro-marksiizma, odnosno pod uticajem socijalne demokratije, čije su koncepcije, uglavnom, i dovele do toga da se radnički pokret u Bosni i Hercegovini razvija van opšteg razvitka zemlje, odvojeno od seljaštva i od građanske političke opozicije, koja je, i pored postojanja izvjesnih struja koje su se međusobno gložile, ipak imala izvjesne karakteristike nacionalno oslobodilačkog pokreta.

Uprkos tom vladajućem uticaju socijaldemokratije, radnički pokret u Bosni i Hercegovini postepeno se revolucionisao i spontano se povezivao sa opštim opozicionim pokretom protiv austrougarske vladavine, što će pokazati i događaji u poznatom štrajku iz 1906. godine, koji je u literaturi poznat pod nazivom »Generalni štrajk«, o čemu svjedoči i izvjesno učešće Petra Kočića u tim zbivanjima.

Neposredno pred samo oslobođenje od 1918. godine, a pogotovu poslije njega, u radnički pokret Bosne i Hercegovine sve snažnije prodiere revolucionarna marksistička misao, što je svakako posljedica opšte revolucionarne situacije kako u Evropi tako i u samoj zemlji, izazvane velikom oktobarskom revolucijom u Rusiji a takođe i proleterskim revolucijama u Mađarskoj i Njemačkoj. Tako je došlo do toga da Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine odlučno doprinese da na poznatom Kongresu ujedinjenja dođe do stvaranja Komunističke partije Jugoslavije. Ta partija je, kao što se zna, djelovala legalno, učestvovala je u političkom životu zemlje, pojavila se na izborima i postigla velike uspjehe (preko pedeset poslaničkih mjesta u Skupštini), a onda je došlo do kontraakcije buržoazije novostvorene države, koja se donekle snašla u novoj situaciji i povjerovala da ima snage da raščisti i obračuna se sa radničkim pokretom i jednim mahom likvidira sve opasnosti koje su novom režimu prijetile od sve masovnijeg revolucionisanja radnog naroda. Došlo je do poznatih događaja — husinska buna, Obznana i atentat na bivšeg ministra unutrašnjih djela Milorada Draškovića.

Za revolucionarni marksistički pokret u Bijeljini od posebnog je značaja atentat na Milorada Draškovića, zato što su u njegovom organizovanju i izvršavanju učestvovali Bijeljinci, odnosno Alija Alijagić, Rodoljub Čolaković, Dimitrije Lopandić, Nikola Petrović i drugi. Poznato je kakve su bile posljedice akcije koju su izveli pomenuti ljudi, o svemu tome dosta je pisano, a o tome govori i sam Rodoljub Čolaković u svom djelu. Alija Alijagić je osuđen na smrt i obješen, a Rodoljub Čolaković i drugovi osuđeni su na dugogodišnju kaznu robije, dok je jugoslovenska buržoazija požurila da iskoristi tu veoma zgodnu priliku koja joj se pružila da Komunističkoj partiji nanese još teže i razornije udarce i da je baci u potpunu ilegalnost.

Za razvitak revolucionarnog komunističkog pokreta u zemlji u cjelini pokazala se, dakle, ta akcija bijeljinskih komunista kao štetna, ali, kad je riječ o samoj Bijeljini, stvar se mora posmatrati i ocjenjivati i iz jednog drugog, posebnog ugla. Naime, nama se čini da je ta žrtva koju su podnijeli mladi komunisti iz Bijeljine, i da je protest koji su oni javno izvršili, nešto slično onome što je nekad učinio Bogdan Žerajić pucajući na poglavara zemlje generala Varešanina, ili Princip pucajući na Franju Ferdinanda. To je bio izraz nemirenja sa porazom, to je bila pobuna protiv društvenog zla. Zato se oko glava atentatora-komunista zasijao oreol mučeništva, a mučeništvo u službi neke ideje uvijek stvara njene nove privrženike.

Ovdje se može reći i prigovoriti da mi na ovaj način idemo u iracionalnu sferu i da iracionalnom momentu pridajemo prevelik značaj u procesu opredjeljivanja. Međutim, nama se čini da stvar političkog opredjeljivanja i ne ide posve i bez ostatka u oblast racionalnoga, svjesnog i logičnog, i da je emocionalna sfera čovjekova, dakle iracionalno, jedan od faktora koji se u tom procesu ne može sasvim isključiti i koji se ne smije isključivati.

Do sada nemamo podataka koji bi potvrđivali kontinuitet u razvitku komunističkog pokreta u Bijeljini i bijeljinskom srezu od dana Obznane i atentata na Milorada Draškovića, ali, na osnovu sjećanja i doživljavanja generacija koje su došle poslije toga i razvijale se, a onda docnije postepeno ulazile u politički život svoje sredine, mi danas znamo da je djelo Alije Alijagića i drugova vršilo na te generacije svoj uticaj. Možda smijemo tvrditi čak da je to i neosporno, a ako smo u pravu, onda proizlazi zaključak da su smrt Alije Alijagića i robijanje Čolakovića i drugova imali svoje puno opravdanje i da su, kao takvi, ušli u oblast tradicije jednog kraja koja, kao što se zna, jeste jedan od faktora društvenog razvitka uopšte, pa tako i političkog opredjeljivanja ljudi.

Ne možemo tvrditi da je atentat na Draškovića sa svojim posljedicama djelovao na isti način i u selu, mada je jedan od učesnika bio dijete ugledne i uticajne seljačke porodice iz Semberije (Dimitrije Lopandić iz Dvorova), ali to u ovom slučaju nije ni važno. Ionako je komunistički pokret u selo došao iz grada.

O komunističkom pokretu u Bijeljini i Semberiji, kao o faktoru političkog opredjeljivanja masa, možemo sa malo više pouzdanosti govoriti o vremenu od godine 1932. pa dalje. U to vrijeme, naime, bilježi se snažan prodor marksističke misli na jugoslovenske univerzitete u glavnim centrima zemlje (Beograd, Zagreb), što nije ostalo bez vidljivog odjeka u mnogim manjim gradovima u zemlji, čiji su studenti, vraćajući se kućama za vrijeme raspusta ili poslije ispita, pokušavali da u svojoj sredini djeluju u skladu sa idejama koje su bili prihvatili. U samoj Bijeljini bilo je u to vrijeme nešto oko stotinu i

pedeset studenata, od kojih je velik broj prihvatio marksizam kao svoje uvjerenje. Ti studenti su stupili u dodir sa svojim mladim drugovima, koji su se još nalazili u gimnaziji, pa je tako marksistička misao počela da se širi i među đacima.

U ovo vrijeme pada i povratak sa robije nekadašnjih atentatora, koji su, izdržavši kaznu, policijski bili upućeni u zavičajno mjesto kao mjesto stalnog boravka, pa je, nema sumnje, i to djelovalo na školsku i studentsku omladinu kao podsticaj.

Najzad, mislimo da je potrebno na ovom mjestu posebno pomenuti dolazak u Bijeljenu Ivice Marušića, privatnog učenika sedmog razreda gimnazije, rodom iz Omiša, koji je kao organizator odigrao značajnu ulogu među mladim bijeljinskim komunistima.

Godine 1933. bijeljinski komunisti su stupili u akciju. Ta akcija je izvedena poslije odlaska Rodoljuba Čolakovića iz Bijeljine, koji je tada emigrirao. Policijske vlasti, koje su poslije akcije organizovale i vršile istragu, smatrale su tu akciju direktnom posljedicom boravka Čolakovića u Bijeljini i stavile su je na njegov račun. Da li je to zaista bilo tako, ostaje da se utvrdi.

Akcija o kojoj je riječ sastojala se u štampanju i rasturanju letaka. Leci su izrađeni pisačom mašinom, na matrici, pa su poslije umnožavani šapirografom. Njihova veličina iznosila je jednu četvrtinu arka. Sačuvao se do naših dana samo po jedan primjerak od svakoga — bilo ih je svega tri (Arhiv Bosne i Hercegovine), i u njima je na poseban način izražena interpretacija političkog programa Komunističke partije Jugoslavije, kako je taj program shvatala ova organizovana grupa. Mi ćemo ovdje donijeti jedan od njih, onaj koji je upućen radnicima-seljacima, (jedan je upućen rudarima, a jedan srednjoškolicima).

»Radnici-seljaci

Surovost bijede nas prati u stopu sa svakidašnjim nedaćama i nevoljama. Posljednje su godine iscrpele naše snage. Svakim danom padaju sve bješnji i krvaviji udarci na leđa potlačenih i isisanih masa, radnika-seljaka. Nasilja vojno-buržoasko diktature na čelu sa ubilačkim i krvavim kraljem, sa ministrima i narodnom skupštinom — bandom radničko-seljačkih otimača, varalica i lažnih političkih vođa režimskih i gospodskih opozicionara, slabi naše snage i vodi nas uništavanju. Dok mi radnici-seljaci na jednoj strani varani nacionalnim lažima trpimo i stenjemo u neorganizovanoj borbi za komad hljeba i opstanak, dotle na drugoj strani organizovana vlastitim interesima gospodska buržoazija pljačka i ubija nas radnike-seljake. Mi seljaci nismo vlasnici svoje zemlje, mi ne radimo za sebe, već za kamate gazda zelenaša i banaka, za državne prireze, namete, poreze i nasilno kulučenje. Potlačeni smo od današnje vladajuće klase. Dok mi gladujemo u neimaštini, vlastodršci-paraziti, bankari i fabrikanti (Vajfert, Dunderski, Bajloni i drugi) prosipaju novac koji pripada nama, a opljačkan nam je preko njihovih sluga ministara, generala, »narodnih« poslanika, popova, žandara, egzekutora, itd. Današnja režimska vojno-fašistička diktatura pomaže lopove pri otimanju našeg krvavo stečnog hleba. Naši trgovci su oni koji kupuju u bescijenje naše proizvode i pune vojne magazine da bi nas vojno-fašistička diktatura gurnula u novo klanje (rat) za interese onih kojima služi (kapitalistima). To su uzročnici krize, to su krivci prošlog i budućeg rata. Radnici-seljaci, sprečavajmo svoje propadanje organizovanom borbom protiv buržoasko vojno-fašističke diktature.

Hoćemo vladu radnika i seljaka, kao što je u radničko seljačkoj sovjet-skoj Rusiji u kojoj nema gladi ni krize ni besposlenosti. Hoćemo svu vlast radnicima i seljacima. Branimo interese svoje radničko-seljačke klase jedino revolucionarnim otporom. Otkazimo državi plaćanja i odgovorimo silom na silu egzekutora i žandara. I samo oružanim ustankom (revolucijom) postignućemo svoj cilj, da sva vlast bude u našim rukama.

Dole krvava vojno-fašistička diktatura sa krvavim kraljem Aleksandrom na čelu. Dole pljačkaši.

Živela radničko-seljačka Sovjetska Rusija.

Živeo savez radnika i seljaka.

SELJAČKI SOVJET

Štamparija Seljačkog Sovjeta«.

Ostala dva letka sadrže manje-više istu kritiku postojećeg poretka kao i ovaj koji smo citirali, i na manje-više isti način pozivaju mase na ustanak, odnosno na obaranje postojećeg poretka putem oružane revolucije. Ne ulazeći ovdje u kritičku analizu njihovog sadržaja i u ocjenu pravilnosti parola upućenih masama, mi ćemo kazati samo to da je ovaj čin bijeljinskih komunista u političkom smislu bio značajan, jer je odjeknuo u svijesti već pokrenutih i političkih uzbuđenih masa, a naročito omladine.

Bijeljinska policija, kojoj je tada bio na čelu jedan sreski načelnik veoma revnistan u borbi protiv komunista, reagirala je energično na pojavu ovih letaka. Posluživši se spiskom sumnjivih i komunizmu sklonih lica koji je vođen u svakom načelstvu, sreski načelnik je odmah preduzeo hapšenja, koja su, kako se pokazalo, bila uspješna, jer su načelniku odmah pali u ruke pravi ljudi. Sreski načelnik je uspio da otkrije organizaciju i da, postepeno, dobije prilično tačnu sliku o cijelom događaju. Ovom prilikom uhapšeni su sljedeći komunisti: Marušić Ivica, privatni učenik VII razreda gimnazije u Bijeljini, rodom iz Omiša, Svetolik Gospić, svršeni maturant iz Gornjeg Crnjelova, Drago Tojić — Gango, radnik iz Crnjelova, Miroslav Filipović, student prava iz Bijeljine, Milenko Stojaković, privatni učenik VIII razreda gimnazije iz Bijeljine, Nenad Petrović, student prava iz Bijeljine, Milenko Jovičić, učenik VIII razreda gimnazije iz Bijeljine, Velimir Bibić, privatni učenik VIII razreda gimnazije iz Bijeljine, Nikola Spasojević, učenik VIII razreda gimnazije iz Patkovače, Dušan Jovičić, učenik VIII razreda gimnazije iz Ugljevika, Martin Koren, radnik iz Ugljevika, Maksim Strahinja, učenik VIII razreda gimnazije iz Bijeljine, Simo Đurković, inženjer hemije, rodom iz sela Donje Trnove, Gabriel Grinfeld, učenik VIII razreda gimnazije iz Bijeljine, Hajrija Alijagić, bolničarka iz Bijeljine (sestra Alije Alijagića), i Milorad Mojić, student tehnike iz sela Balatuna.

O samom toku policijske istrage, o angažovanju poznatih stručnjaka iz Uprave grada Beograda, sa čuvenim specijalistom za borbu protiv Komunističke partije Svetozarom Vujkovićem na čelu, koji je lično ispitivao pojedince i rukovodio torturom koja se tada nemilice primjenjivala kad se radilo o komunistima, ovom prilikom nećemo govoriti jer nije neposredno vezano za našu temu. Možemo, međutim, sa sigurnošću ukazati da je cijela afera praćena od strane javnosti sa budnim interesovanjem i da su se u širokim krugovima stanovništva javljale simpatije prema pohapšenim komunistima. Ljudske simpatije se veoma lako i na spontan način upućuju prema onima koji pate, a

ovdje je riječ o ljudima koji su se digli protiv jednog režima već uveliko kompromitovanog, protiv poretka koji se pokazao kao nerazuman i nepravedan i kojim je malo ko bio zadovoljan.

Prema tome, možemo sasvim osnovano smatrati da je ovo prvo veliko hapšenje komunista u Bijeljini (od kojih su neki docnije osuđeni pred sudom u Tuzli na kazne robije, a neki pušteni bez suđenja poslije policijske kazne), bilo jedan od faktora političkog opredjeljivanja masa u Bijeljini i bijeljinskom srezu, djelujući u smislu jačanja političke opozicije i širenja uticaja revolucionarnih ideja marksizma. Udarac koji su policijske vlasti zadale komunističkoj akciji izbacio je, doduše, iz stroja njene prve nosioce, ali je doprinio sa svoje strane aktivnijem odnosu dotadašnjih simpatizera, koji će ubrzo sa više odlučnosti i elana pokušati da svoje simpatije prema revolucionarnom pokretu potvrde i djelom. Ovo se, kako smo već rekli, prije svega odnosilo na dake i studente, ali isto tako i na neke starije građane koji su nekada, u mladosti, pripadali radničkom pokretu i bili u njemu manje-više aktivni, pa se povukli poslije Obznane i stavljanja van zakona Komunističke partije. Ovdje je posebno interesantan krug ljudi oko Abdulaha Pjanića, sajdžije iz Bijeljine, oko koga su se okupljali njegovi prijatelji i poznanici — Abaz Muharemagić, nožar, Husein Ismić — Huka, pekar, Aljo Berbatović, zidar, Sulejman Mehmedović, zidar. Sve su to bili ljudi veoma zainteresovani za stvar revolucionarnog pokreta, koji, doduše, nisu imali nekog teorijskog kontakta sa marksizmom kao revolucionarnom filozofijom, ali su duboko osjećali njegov istorijski značaj i ulogu koju mu je istorija namijenila, pa su se vezali za njega emotivno, po liniji osjećanja pravde i osjećanja svoje ljudske obaveze da se bore za ljudsko dostojanstvo. U ovaj krug spadaju takode još i Nikola Ostojić, nekadašnji opančar, a poslije crkvenjak srpsko pravoslavne crkve, pa onda Ljubo Petrović — Krompir, opančar, Poznan Stefanović, krojač, i još neki drugi čija imena u ovom trenutku nismo u mogućnosti da navedemo.

Ovdje ćemo samo dodati da su ovi ljudi, povezani s komunističkom organizacijom svojim ličnim vezama, bili spremni da obavljaju sve zadatke agitacije i propagande za revolucionarni i uopšte opozicioni politički pokret, da su oni te zadatke i obavljali, i tako odigrali ulogu koja dosad još nije dobila svoju pravu ocjenu, a koja je, nema sumnje, bila veoma značajna. Krećući se među svojim poznanicima i prijateljima u gradu, a zatim dolazeći, poslovno, u kontakt i sa ljudima izvan toga kruga, posebno sa seljacima, oni su, samoinicijativno, iskorištavali svaku priliku koja bi im se pružila da navedu razgovor na opšta pitanja života i da onda plasiraju svoje političke ideje i potrudu se da pridobiju još jednog novog istomišljenika. Oni se nisu ustručavali da razgovaraju i s nepoznatim ljudima, jer su vladali velikom vještinom da prozru i ocijene svakoga s kim bi se susretali, pa su onda prema toj svojoj ocjeni i podešavali razgovor. Pošto su to sve bili ljudi sa izvjesnim manje-više određenim položajem u društvu, manje-više obezbijedene materijalne egzistencije i nezavisni, njihove su riječi imale veliku specifičnu težinu i primane su od strane slušalaca s povjerenjem.

Posebno treba istaći ulogu grupe oko Abdulaha Pjanića u prvim nedjeljama poslije okupacije i stvaranja Nezavisne Države Hrvatske. Odbijanje širokih krugova muslimanskog stanovništva u gradu da pruži aktivnu podršku politici Nezavisne Države sigurno je dobrim dijelom rezultat dugogodišnjeg rada ovih ljudi koji su bili nepomirljivi borci protiv svakog šovinizma i koji su vazda pozivali na slogu i saradnju u borbi za zajedničku sreću svih.

Zbivanja u Evropi posljednjih godina pred rat takođe su imala velikog uticaja na razvitak političke situacije u Jugoslaviji, pa tako i u kraju koji posmatramo. Tu treba, u prvom redu, imati u vidu pobjedu nacionalsocijalizma i dolazak na vlast Adolfa Hitlera u Njemačkoj, što je u jugoslovenskoj politici, vremenom, dovelo do revizije tradicionalnih koncepcija, a kasnije i do radikalnih promjena i posve drukčije orijentacije. Te promjene odraziće se i u unutrašnjoj politici zemlje, a sa tim prvim odrazima susrećemo se odmah poslije atentata na kralja Aleksandra u Marselju, oktobra mjeseca 1934. godine. Unutrašnja politika još radikalnije i drastičnije skreće na puteve diktature, što sa svoje strane zaoštava unutrašnje političke probleme, a posebno takozvano Hrvatsko pitanje. Poslije neuspjeha Bogoljuba Jeftića, javiće se u jugoslovenskoj unutrašnjoj politici nove kombinacije, a te nove kombinacije najočiglednije će izraziti politika Milana Stojadinovića, tvorca takozvane Jugoslovenske radikalne zajednice (poznate Jereze), stranke koja je trebalo da okupi sve snage zemlje koje se slažu s novim kursom i u isto vrijeme da razbije stare srbijanske stranke u opoziciji (Demokratsku Ljube Davidovića, Radikalnu Ace Stanojevića, odnosno Miše Trifunovića, Zemljoradničku Joce Jovanovića i Milana Gavrilovića, pa čak i Jugoslovensku nacionalnu stranku koja je doskora bila vladajuća stranka). Dolazak na vlast Milana Stojadinovića u Jugoslaviji je nagovještavao fašizaciju zemlje, njeno potpuno priklanjanje osovini Rim-Berlin, i, u vezi s tim, pojačan pritisak protiv svih revolucionarnih snaga, koje su, međutim, uprkos svim dotadašnjim pritiscima, već bile doživjele snažan uspon. Komunistička partija već je bila uspjela da preboli sve svoje krize i da organizaciono i kadrovski toliko ojača da je mogla s uspjehom da vodi akciju organizovanja Narodnog fronta i stvaranja Partije radnog naroda. Osim toga, ona je postala snaga i u međunarodnim razmjerama, pošto je mogla da uzme veoma aktivnog učešća u pokušaju svjetskog revolucionarnog pokreta da prihvati bitku sa fašizmom na teritoriji Španije. Treba konstatovati da je bijeljinska organizacija Komunističke partije u to vrijeme imala vezu sa glavnim partijskim kanalima u Zagrebu preko kojih su upućivani dobrovoljci u Španiju i da broj dobrovoljaca iz Bijeljine koji su stigli u Španiju preko tog kanala nije bio veći samo zbog toga što profil kadrova koje je Bijeljina mogla uputiti nije odgovarao važećim kriterijima. Naime, traženi su ljudi vojni specijalisti — artiljerci, tenkisti, i slično — a Bijeljina toga nije imala. Iz Bijeljine su u Španiju otišla dvojica ljudi: Fadil Jahić, stolarski radnik i Mesud Mujkić, metalski radnik.

Dolazak Stojadinovića na vlast obilježen je i pojačanim kontaktima stranaka građanske opozicije, odnosno utvrđivanjem Udružene opozicije, u čiji su sastav, pored srbijanskih stranaka, ušle i Hrvatska seljačka stranka sa Vladimirom Mačekom na čelu i Samostalna demokratska stranka. U Bijeljini su sve te stranke imale svoje predstavnike, a sticaj okolnosti je donio da su to bili mahom istaknuti ljudi, od kojih su neki bili i snažne ličnosti uopšte, kao na primjer, doktor Vojislav Kecmanović, ljekar, koji se deklarirao kao pripadnik Samostalne demokratske stranke. Ti ljudi su, kao dugogodišnji političari, uporno radili na tome da kako u gradu, tako i po selima prošire uticaj svojih stranaka i da pridobiju što veći broj glasača, ali u tome nisu svi imali podjednakog uspjeha, tako da je snaga pojedinih stranaka bila veoma različita. Demokratska stranka Ljube Davidovića, recimo, imala je svojih prista-

lica u gradu, među ljudima koji su voljeli da vjeruju kako njezin program zaista garantuje stvarnu demokratiju i zastupa izvjesni nekonformizam i nezavisnost od dvora. Okupljala je oko sebe mahom ljude samostalnih zanimanja, nešto intelektualaca, a među seljacima izvjestan manji broj srednjaka. Njezin lider dr Aco Bogdanović, advokat, bio je u mladosti, prema sopstvenom kazivanju, blizak socijalizmu i kretao se u društvu marksista. Kasnije, tokom života, postao je realniji i umjereniji u svojim političkim pretenzijama. Iskreno je vjerovao u vrijednosti građanske demokratije kojoj je htio da služi. Inače je bio patriota i dugogodišnji starješina Sokola, u kome je vidio slovensku i jugoslovensku organizaciju.

Radikalna stranka, koja je nekada bila nesumnjivo najjača stranka u Bijeljini i srezu bijeljinskom, već je duže vremena nazadovala, a posebno poslije osnivanja Jereze, i sad je okupljala ostatke onih elemenata koji su, vjerujući u njenu državotvornost, vjerovali da je ta stranka i sad garancija da će biti prevladane sve teškoće i prebrođene sve opasnosti i država spasena od rasula koje joj je prijetilo. Ona u ovo vrijeme nije imala nekog istaknutijeg predstavnika za srez bijeljinski, te će, u vrijeme izbora od 1938. godine, kao svoga kandidata isturiti bijeljinskog protu, Pavla Katanića, čovjeka koji se ranije nije bavio politikom.

Jugoslovenska nacionalna stranka okupljala je unitarističke elemente u gradu i na selu, ljude koji su vjerovali u čvrstu ruku i smatrali da se protivrječnosti mnogonacionalne države daju prevladati silom i autoritetom državne vlasti, koja predstavlja onaj najviši interes pred kojim treba da se povuku svi parcijalni interesi. Predstavnik stranke u gradu dr Vladimir Stanišić, advokat, bio je uvjereni unitarista. U suštini nije bio reacionar, i njegovo opredjeljenje za Jugoslovensku nacionalnu stranku prije je bilo zabluda zabrinutog intelektualca nego uvjerenje antidemokrate. Volio je da polemíše sa marksističkim shvatanjima, čiji su nosioci, naravno, bili mladi intelektualci, pa je za njega akademska diskusija s njima bila prihvatljiva. Bio je impresivne fizičke pojave, obdaren jednim snažnim, bogatim i dubokim glasom koji je tremolirao po svim pravilima klasične retorike. Našavši se u opoziciji, on je bio raspoložen da svoj govornički dar stavi u službu stvari Udružene opozicije, mada se nikako nije slagao sa koncepcijama lidera stranaka koje su je sačinjavale, a posebno sa shvatanjima samog Vladimira Mačeka.

Najснаžnju građansku političku formaciju u srezu bijeljinskom bez sumnje je predstavljala Zemljoradnička stranka, odnosno njena dva krila, desno i lijevo. U desnom krilu najvažnija ličnost u to vrijeme na njegovom vrhu bio je Milan Gavrilović, koji je uspio da oko sebe okupi i izvjestan krug mladih intelektualaca, studenata Beogradskog univerziteta i svršenih pravnika, među kojima su bila i dvojica iz bijeljinskog sreza. U samom, pak, srezu bijeljinskom isticala su se braća Kićanovići, Strahinja i Dušan, iz Broca, ugledni i imućni ljudi, koji su kao političari imali iza sebe dugogodišnje iskustvo. Sa veoma razgranatim prijateljskim i rodbinskim vezama, oni su uspjeli da u najnaseljenijem dijelu bijeljinskog sreza, u Semberiji u užem smislu, izgrade niz uporišta i vežu uza se prilično velik broj sposobnih agitatora. Među takvima treba naročito pomenuti Tošu Kudića iz Popova, koji je sa Kićanovićima bio i rodbinski vezan a koji je imao vrlo izrazit talenat političkog agitatora. Toša Kudić će, docnije, postati jedan od istaknutih aktivista narodnooslobodilačkog pokreta u Semberiji.

Iako malobrojniji zemljoradnici lijevog krila, takozvani Dragoljubovci, bili su politički mnogo vitalniji i agresivniji. Naslijedivši od svoga lidera, Dragoljuba Jovanovića, onu poznatu vještinu razgovora sa seljacima, kojom je on povlađivao njihovim utopističkim i maglovitim idejama o jednom socijalizmu koji bi po svojoj suštini i po svom smislu bio seljački i sitnosopstvenički, oni su vršili veoma radikalnu kritiku države, upotrebljavajući i izvjesnu socijalističku frazeologiju, što je u njihove redove dovodilo najveći dio seoskih paupera i osiromašenih srednjaka. Drago Spasojević, čovjek četrdesetih godina, koji je bio njihov lider u Bijeljini, bio je u svojim shvatanjima veoma krut, isključiv i dogmatičan, smatrajući i izjavljujući da je za njegov pokret u bijeljinskom srezu glavna smetnja Komunistička partija, te je u svakoj prilici nametao diskusiju s komunistima, u kojoj je veoma žučno i veoma uporno nastojao da pred auditorijem ospori marksističku ideologiju Komunističke partije i prikaže je kao neprihvatljivu za seljake. Naglašavao je razliku u interesima između proletarijata i seljaštva, dokazujući da će seljaštvo samo, sopstvenim snagama, izvesti svoju revoluciju i izgraditi socijalizam u kome će interesi proletarijata biti zaštićeni na pravedan način. Ove diskusije sa Dragom Spasojevićem pomagale su komunistima da sa svojim idejama prodiru u redove Dragoljubovih pristalica u Semberiji, od kojih će mnogi, kasnije, postati pristalice komunizma i konačno članovi ilegalne Komunističke partije. Ovdje treba posebno pomenuti Sretena Glišića i Nikolu Maksimovića iz Međaša, koji će se, kao komunisti, naći među prvim partizanskim borcima u Semberiji, zatim Jovana Mikića iz Velina Sela, Savu Jovanovića iz Čengića, koji će poginuti u sukobu s neprijateljskom patrolom kao član Opštinskog komiteta partije, Đoju Perkovića iz Glogovca.

Samostalna Demokratska stranka u bijeljinskom srezu nije bila značajna po broju svojih pristalica, ali je njezina važnost bila velika zbog ličnosti koje su se deklarirale kao njeni članovi i kao takvi radili za opoziciju. Među tim ličnostima na prvom mjestu treba govoriti o doktoru Vojislavu Kecmanoviću, koga smo već pomenuli, a koji je, svakako, najmarkantnija figura među građanskim političarima u bijeljinskom srezu. Doktor Vojislav Kecmanović je rodom iz Banja Luke, a u Bijeljini je došao 1919. godine kao mlad ljekar. Medicinske nauke je studirao u Pragu, gdje je prihvatio građansku demokratsku misao i nadahnuo se masarikovskim idejama, u to vrijeme još uvijek veoma proširenim u redovima čeških i evropskih intelektualaca. Fanatično je vjerovao u snagu prosvijećenosti, pa je još prve godine svoga boravka u Bijeljini pokrenuo akciju za osnivanje kulturnog društva, koje je, na njegov predlog, i osnovano i dobilo ime: »Društvo za narodno prosvjećivanje i čuvanje narodnog zdravlja Filip Višnjić«. Kao jednu od svojih prvih akcija, društvo je pokrenulo osnivanje biblioteke sa čitaonicom, što je i uspjelo da učini kasnijih godina, kad su ostvareni materijalni i finansijski uslovi za to. Biblioteka i čitaonica »Filip Višnjić« odigraće veliku ulogu u političkom životu cijelog kraja, jer je vrlo brzo po osnivanju ta čitaonica postala stjecište napredne omladine i mjesto na kome se formiralo javno mnjenje i gdje su se začinjale mnoge kulturne i političke akcije. Vlasti će veoma brzo primijetiti značaj te ustanove, pa će stoga doći do zatvaranja čitaonice i zabranjivanja rada društva »Filip Višnjić« (1938. g.).

Doktor Vojislav Kecmanović je bio čovjek veoma snažnog ličnog uticaja. On je i svojim vanjskim izgledom podsjećao na filozofa i političara koga je cijenio i čiju je misao iskreno prihvatao, naime na Tomaša Masarika. Uvi-

jek se pojavljivao u tamnoplavom odijelu pomalo starinskog kroja i s crnim šeširom širokog oboda, a govorio je tiho ali snažno, kratko i jasno, uvijek se služeći aforizmima i kratkim efektnim izrekama koje su pogadale srž stvari i plijenile pažnju slušalaca. Bio je lično kristalno pošten, u svom javnom djelovanju apsolutno dosljedan, u susretu sa rizikom i opasnošću junačan i beskompromisan. Vjerovatno da su te njegove lične osobine i učinile da se on približi mladim bijeljinskim komunistima, jer je on, prije svega, cijenio junaštvo i spremnost na žrtvu, te mu u tom pogledu nije smetalo njegovo ideološko razilaženje sa revolucionarnim marksizmom, odnosno komunizmom, koji je, po njegovom mišljenju, podsijecao mogućnost pobjede prave demokratije.

Oko Vojislava Kecmanovića okupio se jedan krug ljudi koji su bili privučeni njegovim nekonformizmom i njegovim shvatanjem politike kao instrumenta borbe za opšte popravljjanje uslova ljudskog života. Među tim ljudima svakako treba pomenuti dr Joakima Perendiju, bijeljinskog veterinara, tihog i skromnog čovjeka i velikog pregaoca na polju prosvjetnog rada u masama, koji će u toku oslobodilačkog rata sa puno samoprijedora raditi u organima narodne vlasti, a zatim Nikolu Mačkića, mladog teologa rodom iz Ključa, koji je svoju profesionalnu djelatnost i angažovanost shvatao sasvim drukčije nego crkva čiji je službenik bio, i koji će svoj životni put završiti u duhu antičke tragedije u burnim zbivanjima četrdeset i prve, u stravičnom pokolju koji je njemačka soldateska izvršila u Kragujevcu.

Ne može biti nikakve sumnje da je krug ljudi oko Vojislava Kecmanovića vršio i izvršio snažan uticaj na formiranje svijesti masa u bijeljinskom kraju. Svojom ljekarskom profesijom doveden u blizak i delikatatan kontakt sa velikim brojem ljudi, doktor Vojislav Kecmanović je od svoje ljekarske ordinacije stvorio mjesto jedne široko zasnovane kulturno-političke akcije, u kojoj će uzimati učešća sve veći broj ljudi iz grada i sela, i ta njegova ordinacija dobiće u posljednjim godinama pred rat sve karakteristike jedne političke kancelarije.

Što se tiče političkih stranaka, koje su u posljednjim godinama pred rat bile na vlasti — Jereze i Jugoslovenske muslimanske organizacije sa Mehmedom Spahom na čelu — možemo kazati da su one gubile svaki stvarni uticaj na mase, budući da su se oko njih okupljali mahom već poznati i izraziti reacionari, politički špekulanti i šićardžije najgore vrste. Ukoliko je među njima još i bilo ljudi od izvjesne vrijednosti, koji su u zabludi povjerovali da je put Milana Stojadinovića ispravan, oni su proigrali ugled koji su imali i bili tretirani kao trabanti jedne sasvim kompromitovane i propale politike. Dvojica lidera — magistar farmacije Ljubomir Pantić, ministar u Stojadinovićevoj vladi, i Muratbeg Pašić, velikoposjednik, predsjednik bijeljinske opštine — ponašali su se kao pravi politički skorojevići koji su u politici vidjeli samo sredstvo svoga ličnog uzdizanja, bili su potpuno nesposobni da pridobiju i za svoju stvar angažuju bilo koga među poštenim građanskim političarima. U danima okupacije i formiranja Nezavisne Države Hrvatske Ljubomir Pantić će se otkriti kao klasični kolaboracionista — jedini on od bijeljinskih Srba dobio je pravo da na svoju kuću izvjesti zastavu s kukastim krstom, da na lijevi rukav prikači traku kakvu su nosili nacionalsocijalistički funkcioneri — dok će Muratbeg Pašić postati šef ustaškog logora u Bijeljini i istaći se kao jedan od najrevnosnijih funkcionera i »dužnostnika« ustaškog pokreta.

Stvaranje Udružene opozicije i velika kampanja koja se razvila u vezi sa posljednjim izborima u bivšoj Jugoslaviji, doveli su do aktiviranja u poli-

tici jednog kruga Hrvata intelektualaca, kojima je to bila prilika da se angažuju kao pristalice doktora Vladimira Mačeka, odnosno Hrvatske seljačke stranke. Riječ je tu o nekoliko advokata, koji su svoj radni vijek provodili u sredini iz koje nisu potjecali i kojoj su se decenijama prilagođavali. To su bili ljudi izrazite jugoslovenske orijentacije, demokrati po uvjerenju, svi manje-više nadahnuti jednom moglo bi se reći naivnom vjerom u perspektive jedinstvene jugoslovenske države, koji u ranijim godinama nisu imali prilike da se javno angažuju i afirmišu kao političari. Ovdje na prvom mjestu treba pomenuti dr Vladimira Čaldarevića, advokata, slavonskog Hrvata, čovjeka znatnog obrazovanja, koji je iskreno vjerovao u jugoslovensku ideju i koji se s istinskom indignacijom odnosio prema »prljavoj političkoj igri režima, koji su se smjenjivali na vlasti, a koji su tu vlast upotrebljavali, bolje reći zloupotrebljavali, za postizanje niskih i sebičnih ciljeva«. U ovu grupu spadaju još advokati Čedomir Koharović i Mojsije Violoni, a takođe i Franjo Luger, geometar. Ti ljudi će u svoje vrijeme, manje-više, odlučno pokušati da se ograde od zločinačke politike vlasti Nezavisne Države Hrvatske, kojoj oni neće pružiti podršku.

Osim ovih naprednih intelektualaca Hrvata, u politici će se angažovati još jedan manji broj Hrvata zanatlija, koji će se takođe deklarirati kao pripadnici Hrvatske seljačke stranke, a koji će kasnije, poslije kapitulacije bivše Jugoslavije i uspostavljanja Nezavisne Države Hrvatske, postati njeni gorljivi »dužnostnici« i istaći se u progonu Srba (Ivan Mesić, pekar, Nikola Krezić, tapetar).

V

Već pominjano »Udruženje jugoslovenske akademske omladine«, odnosno udruženje bijeljinskih studenata, postalo je vremenom organizacija koja je intenzivno radila u svojoj sredini na liniji programa rada »Narodnih studenata«, to jest revolucionarnog marksističkog studentskog pokreta. Pojedini članovi Udruženja bili su neposredno vezani za partijsku organizaciju u gradu, koju su vodili »robijaši«, pošto su se vratili sa izdržavanja kazne i nastavili sa svojom aktivnošću uprkos neprekidnoj policijskoj prismotri kojoj su bili podvrgnuti. Od godine 1936. Udruženje je razvilo snažnu aktivnost putem održavanja javnih predavanja, koja su u gradu održavali mahom već istaknuti intelektualci marksisti iz Beograda i Zagreba (dr Ljubomir Živković, Vladimir Dedijer, Hasan Brkić, slikar Muhamed Kulenović, i drugi), a u selima članovi samog Udruženja. Udruženje je, osim toga, saradivalo sa »Filipom Višnjićem« (Kulturne večeri), sa omladinskim amaterskim društvom »Scena«, a imalo je i svoj omladinski recitativni hor u kome su, pored studenata, aktivno radili i omladinci radnici iz grada (mahom Muslimani), i jedan manji broj omladinaca iz okolnih sela. Mislimo da naročito treba podvući značaj omladinskog recitativnog hora jer su njegove priredbe, kako u gradu tako i u selima, imale izvanredan politički efekat.

Intenzivnost i efikasnost ovog rada naveli su policijske vlasti u Bijeljini da protiv komunističke akcije izvede nov udarac. Tako je na dan 31. decembra 1936. godine sresko načelstvo u Bijeljini izvršilo istovremeni pretres u prostorijama »Filipa Višnjića«, »Udruženja jugoslovenske akademske omladine« i URS-ovih sindikata. Tom prilikom uhapšen je veći broj ljudi koje su vlasti vodile u svojim spiskovima kao komuniste. To su bili: Lazić Gajo, student prava iz Trnjaka (deklarisan kao »lijevi« zemljoradnik), Ilić Radovan,

student prava iz Međaša, Mikić Jovan, zemljoradnik iz Velina Seła, Mojić Milorad, diplomirani inženjer iz Balatuna, Sofrenić Sajo, zemljoradnik iz Gornjeg Broca, Popović Dejan, student prava iz Gornjeg Broca, Simić Pero, zlatar iz Bijeljine, Manojlović Dušan, student prava iz Bijeljine, Mićanović Slavko, student filozofije iz Bijeljine, Zaimović Enver, student prava iz Bijeljine, Filipović Miroslav, student prava iz Bijeljine, Bibić Velimir, student tehnike iz Bijeljine, Ivan Štrk, student prava iz Bijeljine. Milenko Stojaković, koji se u tom trenutku nalazio u Zagrebu, uhapšen je na zahtjev bijeljinske policije u Zagrebu i stražarno upućen u Bijeljinu, gdje je stigao sa zakašnjenjem, pošto je policijska istraga već bila prekinuta.

Mada su za vođenje istrage iz Kraljevske banske uprave Drinske banovine u Sarajevu bila upućena trojica specijalista, ovaj policijski potez nije uspio. Prvo, zato što prilikom pretresa stanova i hapšenja nije pronađen nikakav kompromitujući materijal (kako se to desilo prilikom prvog hapšenja 1933. godine), na osnovu koga bi se uspješno mogao organizovati sudski proces po Zakonu o zaštiti države, i drugo, zato što je sad politička situacija u gradu bila posve drukčija nego prije nekoliko godina. Javnost je shvatila da je cijela ova akcija od strane vlasti bila preduzeta na inicijativu omrznutog predstavnika Jezere, apotekara Ljubomira Pantića, kao još jedan atak na prava i osnovne slobode građana. Javnost je, stoga, otvoreno stala na stranu uhapšenih, te su vlasti, da bi izbjegle dalje političko kompromitovanje, riješile da istragu prekinu i zadovolje se policijskim kažnjavanjem pohapšenih. U toku deset dana, koliko je cijela akcija trajala, nije primjenjivana fizička tortura nad uhapšenima, što je, možda, jedinstven slučaj u zemlji, budući da se policijska istraga protiv komunista nije mogla ni zamisliti bez upotrebe najdraističnijih metoda fizičke prinude.

U svom izvještaju Kraljevskoj banskoj upravi, izaslani specijalisti su, pored ostalog, napisali: »Pri ovakvom stanju stvari nije moglo biti govora o provali u komunističku organizaciju, koja svakako u Bijeljini postoji i svako nastojanje da se u istu provali služeći se izmišljenim kazivanjima Srđića i Mitrovića (to su bili načelnikovi konfidenti, S. M.) mogao bi se grdno kompromitovati rad policijskih vlasti na suzbijanju komunizma uopšte, jer bi ovo dobro došlo Komunističkoj partiji, da prikaže neobaviještenom svijetu, kako tobože policija podmeće ljudima da su komunisti, pa bi ovoga momenta došla u pitanje pred sudom čak i sama jedna pravilno izvedena provala u Bijeljini«.

Kakva je stvarno bila politička situacija u gradu u tom trenutku, može se vidjeti iz sljedećih detalja: uhapšeni komunisti su pušteni iz zatvora na dan 9. januara 1937. godine uveče. Trojica od njih, bijeljinski studenti, demonstrativno su prošli gradskim korzom, gdje su se slučajno susreli sa dr Vojislavom Kecmanovićem. Kecmanović je zaustavio njih trojicu, rukovao se s njima, i glasno rekao: »Sretne vam prve rane, junaci!« Taj gest Kecmanovićev, učinjen na javnom mjestu i u prisustvu velikog broja ljudi, bio je zapažen u gradu i živo komentaran.

Iste te večeri održavala se zabava ženskog društva »Kneginja Zorka«, čija je predsjednica bila supruga dr Vladimira Stanišića, već pomenutog prvaka Jugoslovenske nacionalne stranke. Ona ista trojica studenata komunista otišli su na tu zabavu, a kad su stupili u dvoranu, pred njih je izišla lično predsjednica, javno ih pozdravila i izrazila svoju radost što ih vidi na slobodi. Zatim je trojicu studenata posadila za poseban sto, oko koga se brzo okupilo još omladine, a predsjednica se pobrinula da se na tom stolu nađe dosta jela i

pića. Cijela zabava dobila je karakter antirežimske demonstracije, a u centru pažnje bili su komunisti.

Studentsko Udruženje u Bijeljini uspješno je izvršilo akciju potpisivanja poznatog otvorenog pisma studenata Bosne i Hercegovine (Narodne omladine Bosne i Hercegovine) u decembru mjesecu 1937. godine, i rasturilo ga javno u velikim količinama u gradu i selima oko grada. Pomenuto pismo potpisalo je svega 370 studenata iz Bosne i Hercegovine, a od tog broja ih je 57 bilo iz Bijeljine. Ako se uzme u obzir da je iz Sarajeva bilo 67 potpisnika, iz Banje Luke 70, iz Mostara 28, iz Tuzle 24 i iz Bihaća takođe 24, onda ovaj broj od 57 potpisnika dovoljno ubjedljivo govori o snazi bijeljinske studentske organizacije i o uticaju koji je ona imala u svojoj sredini.

Iz redova studentskog Udruženja bili su i predstavnici Komunističke partije u Udruženoj opoziciji prilikom decembarskih izbora godine 1938, kada je ostvarena saradnja sa građanskim opozicionim strankama, na platformi koju su predložili komunisti.

Ostaje nam još da kažemo da je u septembru mjesecu 1939. godine izvršeno organizovanje Komunističke partije u Bijeljini. Formiran je Mjesni komitet partije (Ante Marasović, Miroslav (Mirko) Filipović, Milenko Stojaković i Slavko Mićanović), koji je rukovodio radom dviju partijskih ćelija u gradu, jedne u selu (Gornje Crnjelovo) i cijelog niza povjerenika u nekoliko sela bijeljinskog sreza (Patkovača, Pučile, Glogovac, Trnova, Popovi, Međaši, Brodac, Obarska). Mjesni komitet rukovodio je i radom organizacija SKOJ-a, koje su bile veoma brojne u bijeljinskoj gimnaziji.

VI

Ovako je, u osnovnim crtama, izgledala slika političke situacije u Bijeljini i bijeljinskom srezu u trenutku kad se na staru Jugoslaviju oborio rat.

Neočekivano brz raspad države i njeno komadanje unijeli su, naravno, u tu sliku ogromne i bitne promjene. Formiranje Nezavisne Države Hrvatske dovelo je, tako reći, odjednom do potpunog iščeznuća građanskih političkih stranaka. Njihovi lideri su dijelom pobijeni u samom početku (braća Kićanović iz Broca i drugi), dijelom su emigrirali u Srbiju, a dijelom se povukli u privatni život, brinući se sad jedino o tome kako da sačuvaju glavu. Na poprištu je ostala samo Komunistička partija sa svojim malobrojnim kadrovima, koji su imali da rješavaju problem organizovanja narodnog otpora okupatoru.

Situacija je bila veoma teška i veoma složena. Šok koji su mase doživjele, strah koji se naglo širio usljed otvorenog neprijateljstva prema srpskom narodu koje je proklamovala nova državna vlast, bili su faktor čije djelovanje nije bilo moguće brzo neutralisati. Komunistička partijska organizacija u Bijeljini suočila se sa tom novom situacijom pošto je bila reorganizovana prema zahtjevima koje je vrijeme postavljalo. Ona je bila dobila karakter vojne organizacije. Na njenom čelu sad je bio Fadil Jahić Španac, stolarski radnik iz Bijeljine, čovjek koji je dobio najpunija ovlašćenja i zadatak da na teritoriji bijeljinskog sreza organizuje oružanu partizansku borbu protiv okupatora.

Mislimo da je ovdje potrebno napomenuti da se u trenutku kapitulacije bivše Jugoslavije i uspostavljanja Nezavisne Države Hrvatske u Bijeljini nalazio Rodoljub Čolaković, koji je tu bio konfiniran poslije svoga povratka iz emigracije. Poznato je da je Fadil Jahić održavao lični kontakt s Čolakovi-

ćem sve do njegovog odlaska u Beograd, te se može pretpostaviti da je u izgrađivanju prvih planova taj kontakt bio od značaja.

Koliko je poznato, Fadil Jahić nije u prvim nedjeljama poslije okupacije insistirao na formalnom održavanju sastanaka partijskih ćelija, jamačno smatrajući da bi održavanje takvih sastanaka povećavalo opasnost od hapšenja. On je održavao sastanke sa pojedincima, dajući im konkretne zadatke i posvećujući ih u pojedinosti opšteg kursa koliko je to bilo najneophodnije. Ovi pojedinci onda trebalo je da prenose direktive i informacije onima sa kojima su sami održavali ličnu vezu.

Fadil Jahić je lično izradio plan povlačenja iz grada svih kompromitovanih komunista u trenutku kad zaprijeti opasnost od opšteg hapšenja, i taj plan je s uspjehom izveden na dan 22. juna 1941. godine, upravo kad je ustaška policija i namjeravala da masovno hapšenje izvrši.

Tako su se bijeljinski komunisti (kompromitovani, policiji poznati) našli na terenu bijeljinskog sreza, u selima u kojima su postojali punktovi oslonca kao rezultat prethodnog političkog rada (Patkovača, Brodac, Gornje Crnjelovo, Obarska) i time je počeo konkretan rad na pripremanju stvaranja oružanih jedinica narodnooslobodilačkog pokreta i započinjanja oružanih akcija protiv okupatora i oružanih formacija marionetske države. Taj se rad obavljao u sredini srpskih seljaka, a uslovi pod kojima se on obavljao bili su dvojaki, povoljni i nepovoljni.

Povoljno je bilo to što su mase srpskih seljaka relativno brzo osjetile da su istinski ugrožene. One su do tog saznanja došle jednim dijelom sopstvenim iskustvom (deportacije seljaka koje su vršene prvih dana, prva ubistva), a drugim pod uticajem široko zasnovanog obavještavanja masa o situaciji koje su vršili organizatori ustanka, bijeljinski komunisti. U masama se strah pretvarao u mržnju i uvjerenje da je skrivena odbrana jedini izlaz.

Povoljno je bilo i to što je neprijatelj bio neprijatelj po tradiciji, Švabo, i što su saveznici takođe bili saveznici po tradiciji, što je masama davalo jedno ohrabrujuće osjećanje pripadanja frontu koji po tradiciji pobjeđuje.

Nepovoljno je djelovala snaga neprijatelja s kojom je on postizao svoje dotadašnje vojne ciljeve, što je izazivalo defetističke misli i obeshrabrivalo.

Nepovoljno su djelovali glasovi koji su dopirali od strane ostataka starih političara koji su, u dubini duše, ipak vjerovali u mogućnost nekog kompromisa sa novim vlastima, pa su pozivali na strpljenje, na pokornost, zaodijevajući svoju defetističku misao u fraze tohožnje zabrinutosti za sudbinu naroda.

Ipak se može smatrati da je proces političkog opredjeljivanja masa lagano išao u pravcu prihvatanja osnovnih misli one propagande sa kojom su se bijeljinski komunisti uputili među seljake. Takav je pravac bio pripremljen dotadašnjim razvitkom političke svijesti, čije smo momente ranije pokušali da registrujemo, a on je stimulisan jednim dijelom aktuelnim političkim radom komunista, a drugim samom akcijom okupatora i ustaške države.

Da bi se u ovom trenutku stekla makar i približna slika o tom radu komunista, o teškoćama i problemima koji su se postavljali, izložit ćemo kadrovsku osnovu s kojom je organizator ustanka, Fadil Jahić Španac, pristupio izvršavanju zadatka koji mu je povjeren.

Na teritoriji brodačke opštine (Brodac, Velino Selo, Balatun, Međaši, Trnjaci) za politički rad u masama i pripreme za oružanu borbu bili su angažovani: Radovan Ilić, pravnik iz Međaša, Stevo Perić, student iz Broca, Vu-

kašin Pakjanović, student iz Bijeljine, Vujadin Trifković, omladinac seljak iz Balatuna, Sreten Glišić, seljak iz Međaša, Nikola Maksimović, seljak iz Međaša.

Na teritoriji dragaljevačke opštine (Dragaljevac, Čađavica, Crnjelovo) bili su angažovani: Svetolik Gospić, student iz Crnjelova, Drago Tojić Gango, radnik iz Crnjelova, Mladen Jeftić, seljak iz Crnjelova, Jovica Kokanović, omladinac iz Crnjelova, Bogdan Kokanović, seljak iz Crnjelova.

Na teritoriji koja je obuhvatala sela bijeljinske seoske opštine i sela opština Janja i Tavna (Obarska, Patkovača, Golo Brdo, Glogovac, Kojčinovac, Popovi, Pučila, Modran, Glavičice, Batar, Trnova, Čengiće, Kacevac, Bjeloševac, itd.) djelovali su: Milenko Stojaković iz Bijeljine, Slavko Mićanović iz Bijeljine, Nikola Spasojević, student medicine iz Patkovače, Vojin Bobar, student agronomije iz Bata, Veselin Gavrić, student prava iz Bijeljine, Nenad Petrović, pravnik iz Bijeljine, Mirko Filipović, student prava iz Bijeljine, Ilija Babić Šepo, seljak iz Popova, Cvijetin Pešaljević, krojački radnik iz Trnove.

U samom gradu ostali su da djeluju komunisti za koje se smatralo da im ne prijete neposredna opasnost od hapšenja (Grupa oko Abdulaha Pjanića, zatim Hasan Grabčanović i Jozef Koukal), i skojevci, koji su u danim uslovima smatrani članovima Partije (Tifa Lipničević, Zora Vucelja, Milena Stojavljević, Adem Ademović i drugi). Partijska glavna veza u gradu bila je Mirjana Mijojlić, a kurirsku službu u prvim danima obavljao je Jusuf Arifagić, zemljoradnik iz Bijeljine.

Napominjemo da su ovdje navedena imena lica koja su bila angažovana odmah u samom početku, a da je broj ličnosti angažovanih neposredno na pripremanju ustanka naglo rastao kako se pokret širio. Navedeni spisak nije ništa drugo nego ilustracija koja treba da pokaže sa kakvim je snagama organizacija Komunističke partije u Bijeljini počela da vrši prve pripreme za pokretanje ustanka.

Platforma koju su komunisti ponudili masama bila je dovoljno široka da bi bila prihvatljiva za sve: jedinstvo svih patriotskih snaga, bez obzira na nacionalnu, vjersku i političku pripadnost i opredijeljenost, u borbi protiv bezobzirnog i surovog okupatora. Seljačkim (a i gradskim) masama ta je platforma bila bliska i razumljiva. Otuda njenim protivnicima, kojih je, naravno, bilo, nije bilo nimalo lako da joj se suprotstave a da se u isto vrijeme politički ne kompromituju i ne rizikuju da izgube svoj uticaj. Tako je borba protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Semberiji morala, od samog početka, da se skriva iza poznate antikomunističke frazeologije, ali je ta frazeologija veoma brzo počela gubiti svoju efikasnost, pošto su mase, u vanrednim uslovima, brzo sticale sopstveno iskustvo i učile da se samostalno opredjeljuju.

Glavna misao političke taktike komunista u bijeljinskom srezu bila je: ostvariti kontakt sa istaknutim i uglednim domaćinima, bez obzira na njihovo imovno stanje i njihovu dotadašnju političku opredijeljenost. Ljude je trebalo uvjeriti da je platforma koja se nudi realna, da je u skladu sa najsvjetlijim tradicijama srpskog naroda, koji se uvijek kroz cijelu svoju istoriju borio za slobodu i održao se upravo zahvaljujući toj borbi. Trebalo je, dalje, uvjeriti te ljude od uticaja da je aktuelni trenutak upravo jedan od onih koji traži da se na kocku stavi sve — i život i imanje. Uspješno riješiti taj zadatak, pridobiti te ljude od uticaja — značilo bi osigurati pokretu aktivnu podršku onih

koji na javno mnjenje svoje sredine imaju najjači uticaj i koji će, prema tome, stalno djelovati kao činilac koji pokretu neprestano proširuje osnovu, sve dotle dok mase i pokret ne postanu jedno isto.

Može se smatrati da su bijeljinski komunisti uspješno rješavali ovaj zadatak. O tome govori činjenica da su u velikom broju semberskih sela stvorena snažna politička jezgra koja su odigrala veliku ulogu u mobilisanju narodnih snaga za iscrpljujuću borbu. U tim jezgrima bilo je ljudi koji su po svom socijalnom i ekonomskom položaju bili daleko od komunističkog pokreta, a koji su rukovodeću ulogu komunista u narodnooslobodilačkom pokretu prihvatili kao nešto dobro i opravdano, bez obzira na to što to nije odgovaralo njihovim klasnim interesima. To je fenomen svoje vrste, koji je u većoj ili manjoj mjeri konstatovan i u drugim sredinama, ali koji je u neku ruku specifikum za Semberiju. Iz tih jezgara izrastali su vremenom pojedinci koji su postajali reprezentanti pokreta i predstavljali njegove autoritete, mada sami u njemu nisu imali nikakvu rukovodeću funkciju ili su je imali samo u lokalnim razmjerama. Među takve ličnosti spada Đojo Laketić iz Broca, čiča Cvejo Trifunović iz Popova, Tojo Tošković takođe iz Popova, braća Đurići iz Krive Bare, Đoko Jović, Dušan Đurković, Tešo Đurković, Đojo Tešić, Tešo Tešić iz Trnove, i tako dalje.

Pravilan rad komunista u prvim mjesecima narodnooslobodilačke borbe potvrđuje takođe i činjenica da je parola o bratstvu i jedinstvu prihvaćena i među Muslimanima bijeljinskog kraja koji su, od samog početka ratovanja, davali borbe Majevičkom partizanskom odredu.

Treba reći da se politička situacija u bijeljinskom srezu za vrijeme rata nije na isti način razvijala u svim selima. U tom pogledu sela bijeljinskog sreza su se ponašala trojako. U jednim od njih se tako reći cijelo stanovništvo identifikovalo sa narodnooslobodilačkim pokretom, u drugim je pored snaga tog pokreta postojala i snaga suprotna njemu — četnički pokret, dok su u trećima mogli da se održe samo pojedine pristalice narodnooslobodilačkog pokreta, prisiljeni da se neprestano drže u pozadini i da izbjegavaju angažovanje koje bi ih dovelo u opasnost. Pri tome ćemo konstatovati da se ova tri tipa sela ne daju teritorijalno razdvojiti nekom granicom, nego da su ona međusobno izmiješana, često na najneočekivaniji način.

Postavlja se pitanje: zašto je to bilo tako?

Jedan odgovor nameće se sam po sebi: gdje god se, u godinama prije rata, obavljao neki organizovani rad od strane opozicionih i progresivnih snaga, tu se, u početku organizovanja narodnooslobodilačkog pokreta, relativno brzo i lako stvaralo političko jezgro koje je djelovalo kao faktor mobilizacije i organizovanja masa. U ovom pogledu prosto je moguće pratiti turneje omladinskog recitativnog hora, amaterskog društva »Scena«, i predavačkih ekipa Udruženja jugoslovenske akademске omladine. Donji Brodac, Gornje Crnje-
lovo, Popovi, Međaši, Donja Trnova i tako dalje — sve su to sela u kojima su takve priredbe održavane i gdje su, tom prilikom, sklapana poznanstva i lična prijateljstva, koja će se, kasnije, pokazati tako značajna. Tamo gdje niko nije zalazio prije rata — stvaranje kontakata u ratnim uslovima bilo je otežano i veoma usporeno, a tragovi onoga što je ranije propušteno nisu se nikad do kraja izgubili.

Naravno, ovaj odgovor ne daje potpuno objašnjenje problema. I dalje ostaje otvoreno pitanje: otkud razlika između sela koja se nalaze jedno uz drugo i ni po čemu se ne razlikuju na prvi pogled, i otkud razlika čak između

dijelova jednog istog sela (Gornje Crnjelovo — Donje Crnjelovo, Gornji Brodac — Donji Brodac, Donja Trnova — Gornja Trnova, i tako dalje). Na primjer: Donja Trnova je od samog početka bastion narodnooslobodilačkog pokreta, u njoj se cjelokupno stanovništvo stvarno do kraja identifikvalo sa pokretom, dok je Gornja Trnova bila nešto sasvim drugo, nalazila se potpuno na njegovoj periferiji, a svega je tri kilometra daleko od Donje Trnove.

Ili, recimo, Gornje i Donje Crnjelovo, ili Gornji i Donji Brodac, i tako dalje. Zašto je u Gornjem Crnjelovu prije rata bilo opozicije, a u Donjem nije, zašto je Gornje Crnjelovo postalo jedan od centara ustanka u bijeljinskom srezu, a Donje se držalo po strani i docnije postalo veoma podložno uticaju četničkog pokreta? Zašto je u jednim selima bilo ljudi sposobnih da se pokrenu sami a i druge da povedu, a u drugima nije? Neka sela kao da su bila unaprijed pripremljena da slijede progresivna kretanja, a neka opet kao da su bila predodređena da budu konzervativna i reakcionarna. Je li to moguće?

Izvjesne indicije govore da se cijelo pitanje ne može objasniti time što je na jednom mjestu bilo političkog rada a na drugom nije, što je negdje bilo pojedinaca od značaja i uticaja koji su htjeli i mogli da stupe u borbu, a negdje takvih ljudi nije bilo. Jer, ako se zadržimo na takvom objašnjavanju, onda se odmah nameće jedno novo pitanje: a zašto je ovamo bilo i političkog rada i ljudi spremnih za borbu, a tamo toga nije bilo ili je bilo vrlo malo?

Mislimo da se u vezi s ovim nameće potreba jednog dubljeg i svestranijeg ispitivanja samog stanovništva Semberije, njegovog porijekla, vremena njegovog doseljavanja, jer ima znakova koji govore da je riječ o stanovništvu koje nosi u sebi izvjesne razlike psihološke i mentalne, a te razlike mogu biti donesene, a mogu biti i kasnije nastale, jer su sela u novim staništima, kao manje-više određene zajednice, stupala jedna s drugima u razne odnose, pa i u odnose konkurencije i takmičenja. O tome svjedoče, na primjer, izvjesni oblici antagonizama između pojedinih sela ili dijelova jednog istog sela, koji se kreću od borbe za prestiž uopšte pa sve do zauzimanja suprotnih stavova iz čistog inata. Nije isključeno da se neko selo opredjeljivalo politički na jedan način samo zato što se susjedno opredijelilo na drugi, da su jedni bili u opoziciji zato što su drugi pristajali uz režim, da su jedni odlazili u četnike zato što su drugi išli u partizane, i obratno. Da bismo do kraja objasnili ovaj fenomen različitog ponašanja pojedinih sela u sličnim, odnosno istim uslovima, nedostaju istorijska i sociološka ispitivanja koja bi nas približila istini.

Politička situacija u bijeljinskom srezu naglo se komplikovala pojavom četnika. Narodnooslobodilački pokret, koji su vodili komunisti, stekao je već u mjesecu septembru 1941. godine toga partnera na čiju je aktivnost odmah morao reagirati. Kao što je već rečeno, platforma s kojom je narodnooslobodilački pokret krenuo u mase predviđala je okupljanje svih patriotskih snaga, a u te snage, principijelno govoreći, valjalo je ubrojati i četnike, pošto su i oni dolazili sa parolom borbe protiv neprijatelja.

Kao što je poznato, vrijeme je dosta brzo pokazalo da je četnički pokret nacionalistički pokret i da je njegova suština kontrarevolucionarna. Ali, bez obzira na to, politička borba koja se nužno razvila između rukovodećih snaga narodnooslobodilačkog pokreta i četništva bila je veoma složena i veoma teška. Treba imati u vidu činjenicu da je četništvo kao pokret moralo dobiti izvjesnu podršku masa, pošto je riječ o izrazito srpskom kraju. Među četničkim starješinama bilo je od početka relativno dosta oficira i podoficira, a ta pro-

fesija impresionirala je srpske seljake koji su u staroj jugoslovenskoj vojsci ipak gledali srpsku vojsku koja je nekad vodila oslobodilačke bojeve i pobjeđivala neprijatelja. Bilo je potrebno da prođe dosta vremena, pa da se seljačke mase počnu oslobodavati svojih iluzija o četnicima i četništvu. Bilo je u svemu tome i pravih ličnih drama u dušama ljudi koji su se razapinjali između svojih simpatija prema humanističkoj i slobodarskoj ideologiji narodnooslobodilačkog pokreta i onog romantičarskog i atavističkog uzbuđenja koje su izazivali četnici sa svojim ratničkim ornatom, sa svojim parolama o smrti i slobodi, sa svojim pozivanjem na tradiciju i besmrtna djela predaka. Trebalo je, dakle, imati mnogo strpljenja i mnogo političkog takta da bi se postiglo izvjesno diferenciranje u redovima četnika, da bi se izdvojili oni (koji su se tamo našli po liniji vjerovanja u pravednost i opravdanost četničke akcije od onih koji su svjesno pošli putem nacionalne izdaje.

Izvjesni krugovi u selu, a takođe i u gradu, koji su prije pojave četnika zauzimali neutralan stav ili su svoje neslaganje sa idejama narodnooslobodilačkog pokreta izražavali u najužem krugu, sad su dobili podršku i počeli manje-više javno da ponavljaju neke parole s kojima je četništvo nastupalo: o srpskoj Bosni, o »Šokcima« i »Turcima« kao glavnim neprijateljima srpskog naroda, o komunistima kao avanturistima kojima nije stalo do toga koliko će srpskih glava pasti u bezizglednoj borbi sa njemačkom silom, i tako dalje.

Politička borba koju je narodnooslobodilački pokret u Semberiji morao da vodi s četništvom okončana je porazom četništva, a za takav ishod odlučujuće su doprinijele sljedeće činjenice:

Prvo, cjelokupni dotadašnji razvitak političkog života u tom kraju je, kako je prikazano, bio vrlo intenzivan, i učinio je da politički način mišljenja postane sastavni dio svijesti stanovništva. Semberski seljaci su, čak kad se u danom trenutku i ne nađe niko ko bi im pomogao da se opredijele, znali da sami ocjenjuju pojedine događaje, da izvode zaključke i da zauzimaju stav. U toku prve njemačke ofanzive na zapadnu Srbiju, kad su plamtjela mačvanska sela a tutnjava avionskih bombi potresala zemlju u Semberiji i dimovi požara se nadnosili nad semberska sela, jedan domaćin seljak, čovjek šezdesetih godina, je rekao: »E, Švabo, kad ti sa tolikom silom udaraš sada na Srbiju, nije ti lako!«

Drugo, konkretan rad kadrova Komunističke partije nije dolazio u sukob sa objektivnim kretanjem političke misli, nego je, naprotiv, polazio od tog kretanja i na njemu nadograđivao ono revolucionarno. Nije u tom radu bilo drastičnijeg ljevičarskog, odnosno sektaškog zastranjivanja, što je doprinijelo stvaranju jednog zaista širokog narodnooslobodilačkog fronta, a što je, sa svoje strane, sužavalo prostor djelovanja snagama kontrarevolucije, odnosno što je učinilo da se te snage otkriju kao izdajničke i protunarodne.

Ovim je moguće objasniti činjenicu da se izvjestan dio semberskih bogatih seljaka angažovao na strani narodnooslobodilačkog pokreta. Jedan od njih, čovjek u godinama, sa odraslim sinovima i velikim brojem unučadi, posjednik imanja od oko 3.000 dunuma, ovako je objasnio svoje pristupanje narodnooslobodilačkom pokretu: »Ono što žele gospoda četnički oficiri — ja dobro poznajem i ne želim da se vrati. Ono što žele komunisti — to nosi vrijeme sa sobom. Neka ima onaj ko radi! Ja se rada ne bojim, i uvjeren sam da će i u komunizmu biti hljeba za mene i za ovakve kao što sam ja.« Čini nam se da ove misli semberskog »kulaka« dovoljno jasno izražavaju onaj relativno visok nivo političke misli u Semberiji koji je, svakako, pomogao sna-

gama revolucije da demaskiraju kontrarevoluciju i njezin politički uticaj na mase svedu na veoma malu mjeru.

Ovo što je rečeno, nikako ne znači da se zanemaruje ili nedovoljno cijeni onaj uticaj koji je na svijest masa vršio opšti tok događaja velikog svjetskog rata koji se vodio u Evropi. Ovdje je riječ samo o tome da se pokušaju utvrditi ili makar pretpostaviti oni unutrašnji momenti koji su djelovali da se u tom malom regionu koji nazivamo Semberijom jave određene pojave više ili manje karakteristične za taj kraj. Dalje proučavanje svakako će donijeti šire i potpunije objašnjenje svih onih fenomena koji su ovdje samo naznačeni.

Na kraju, mislimo da je potrebno da se kaže nekoliko riječi o ličnom doprinosu čovjeka kome je u dio pala teška i delikatna dužnost da u jednom određenom kraju radi ono što niko prije njega nije radio — da organizuje na otpor snage naroda, da pokrene partizanski rat i da njime rukovodi. Riječ je o Fadilu Jahiću Špancu, organizatoru ustanka u bijeljinskom srezu. Bio je to čovjek od trideset godina, sa stažom revolucionara od nekoliko godina i sa iskustvom koje mu je dalo učešće u španskom građanskom ratu. Teren na kome je trebalo da razvije svoju aktivnost i snage koje su mu za to stajale na raspolaganju mi smo uglavnom opisali. Rekli smo već da je od Komunističke partije kao organizatora ustanka dobio puna ovlaštenja, to jest, sve je trebalo da se čini onako kako on misli da treba i kako kaže da se čini. Prema tome, njegova ličnost je bila politički faktor prvoga reda. Od rezonovanja te ličnosti, od njenog procjenjivanja situacije, od postupka prema kadrovima, od stava prema masama, zavisilo je mnogo. Njegove greške teško bi pogodile cijeli pokret i mogle bi učiniti da politička situacija u Semberiji krene drugim i drukčijim putevima.

Činjenica je da je ličnost Fadila Jahića Španca djelovala kao faktor koji je doprinosa opredjeljivanju masa za narodnooslobodilački pokret, jer se sretno uklopila u sve ono što je u svijesti tih masa postojalo odranije i što se razvijalo pod uticajem događaja. Kao rukovodilac, Fadil Jahić je pažljivo osluškivao tok misli i osjećanja svojih saradnika, tražio od njih ono i onoliko što su oni mogli dati, poštovao svačiju ličnost, a za uzvrat dobivao od ljudi ono najviše što su imali. Seljaci su u njemu vidjeli i osjetili misaonog i duševnog čovjeka, pa su vjerovali njegovim riječima, voljeli ga i poštovali. Bio je lično hrabar čovjek, a to je osobina koja je na najvišoj cijeni među ljudima u trenucima velikih istorijskih lomova. Za narodnooslobodilački pokret u Semberiji bilo je od odlučujućeg značaja što mu je, već u prvim počecima, takva ličnost bila na čelu.